

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНИХ НЕДІЛЬНИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ

У статті розглядається проблема національного, духовного та морально-етичного виховання, учнівської молоді через навчання у релігійних недільних школах. Розкриваються зміст, методи та форми зазначеного навчання та виховання дітей і молоді. Досліджується процес становлення та розвитку релігійних недільних шкіл в Україні.

Процес відродження незалежної демократичної України з її прагненням увійти повноправним членом у світову спільноту передбачає всебічне втілення в суспільне та індивідуальне життя цивілізаційних основ життєустрою на основі гуманістичних принципів, цінностей та норм. Важливе значення філософії і методології освіти у формуванні свідомості молодого покоління не тільки на основі наукового осмислення дійсності та матеріальної реалізації відповідного світоставлення, але й на більш високому духовно-моральному рівні з пріоритетом загальнолюдських цінностей. Саме тому входженням України в новий період становлення всіх сфер соціального, економічного, політичного, духовного розвитку, коли відбувається відновлення державності, багатоганне відродження українського народу, активізується проблема національного, духовного та морально-етичного виховання учнівської молоді.

Духовно-моральна криза українського суспільства потребує термінового повернення до духовних джерел. Україна історично була християнською державою і повернення до християнських норм моралі та етики допоможе їй відродитися і зайняти відповідне місце серед європейських країн. Відродження християнської моралі може змінити суспільство, і перш за все на це потребує молодь.

В умовах сучасного суспільства у вихованні і навчанні підростаючого покоління очевидна потреба у об'єднанні зусиль сім'ї, школи та церкви з метою створення єдиного педагогічного простору, у якому б закладалася правильна ієрархія життєвих цінностей і формувалася цілісна особистість. Сьогодні це завдання окремо розв'язати не під силу ні сім'ї, ні школі, ні церкві. Тільки разом, досягаючи духовної єдності основних учасників педагогічного процесу, ця мета буде досягнута [1].

Однією із форм реалізації поставленого завдання є навчання дітей у недільних релігійних школах України, що дасть можливість сформувати християнську систему цінностей, якою діти будуть керуватися упродовж всього життя.

Мета зазначеного навчання – повернення до духовних цінностей християнства, заснованих на Святому Письмі, як основи відродження справжнього духовного і морального виховання [2].

Моральне вчення Святого Письма містить у собі найвищі духовно-моральні цінності, перевірені в науково-педагогічній практиці минулого (Й.Г. Песталоцці, Я.А. Коменський, К.Д. Ушинський, М.І. Павлов, В.В. Зеньківській, Г.Г. Ващенко, С.Ф. Русова та інші), які відповідають духовним потребам виховання сучасної людини [3]. Навчання у релігійних недільних школах має будуватися на моральному богослов'ї, тобто дати дітям уявлення про абсолютні духовно - моральні закони, на ґрунті яких слід формувати характер дітей, виховувати моральність, вчити будувати стосунки з оточуючими (батьками, друзями, вчителями тощо) на принципах християнства.

Як відомо з історії, великий вплив на масову практику виховання дітей та молоді в Україні мало прийняття християнства в 988 р. [4: 55]. У зв'язку з цим живильними джерелами для української педагогіки стали не тільки власні виховні винаходи, а й християнське вчення, а з ним і багатющий досвід духовно-морального виховання народів Близького Сходу й Середземномор'я. Історично склалося так, що впродовж багатьох століть наш народ нерідко виражав свої педагогічні ідеали мовою релігії. А коли християнство ввібрало в себе ще й елементи первинних вірувань українців – язичництва, то й виховний вплив релігії став особливо могутнім.

Аналіз церковних канонічних збірників, нормативного матеріалу, родинно-побутових звичаїв переконує, що в рамках обсервації релігії перебувала людина та її сім'я на всіх основних етапах її життя. Обряди хрещення, надання імені новонародженому, шлюбу, похоронів, вшанування покійників взяла під опіку церква.

Загальнодоступна ідея соціальної справедливості – рівність усіх перед Богом, єдність людської історії, осуд жорстокості, насильства, скнарості й здріства, спонукання до совісті, честі, милосердя, заклик до "внутрішньої чистоти" й людської гідності, порядності дуже імпонує людям скривдженим і приниженим.

Певний вплив на свідомість і регулювання поведінки як дорослих, так і дітей мають релігійні доктрини про "всевидюче Боже око", "гармонію душі й тіла", "страшний суд", "обіцяна нагорода раєм за добротесне життя на землі й покарання пеклом за "допущені гріхи", "вчинене зло".

Яскраве зовнішнє і внутрішнє оформлення храмів і церков, урочистість служб божих, містика сповіді, молитов, величність церковного співу, спокута за порушення норм християнської моралі, заповіді Божі,

амвонні проповіді про праведне життя святих, неординарність релігійних свят, обрядів і символів сильно впливають на психіку й емоції людини, особливо в дитячому віці.

На виховній ролі релігії у формуванні людини неодноразово наголошують літописці та письменники, зазначаючи зокрема, що з хрещенням князя Володимира "зовсім його вдача змінилася, не той чоловік став", "мало воював, жив у згоді з сусідами, більше дбав про внутрішній порядок". Під час князівських банкетів, які тривали по кілька днів, "убогим роздавали гроші, для хворих і калік по домах розвозили всяку страву – хліб, м'ясо, рибу, овочі, мед у бочках, квас" [3: 55-56].

Уже на початку XI ст. у Київській Русі визначилися два типи шкіл: нижчі школи грамоти й елітарні школи "учіння книжного". Нижчі школи грамоти здебільшого відкривалися при церквах, а також утримувалися світськими людьми. У нижчих школах діти вчилися читати, писати, лічити. Діти навчалися за спрощеним 32-буквеним алфавітом, використовуючи Євангеліє, Псалтир, Молитвослов, Апостол та інші "богослужбові книги"[3: 55-56].

Розшифровка учнівських грамот показує, що навчання розпочиналося з вивчення азбуки-буквиці. Учні заучувалися 53 склади: ба, оа, га, бе, ве, ге та ін. Спочатку останні вивчалися повторенням за вчителем, потім виконували вправи на навошених нашептах, а пізніше на твердій березовій корі – бересті. Завчивши склади, діти з них створювали слова, потім вчилися читати спеціальні навчальні тексти.

У школах грамоти склалася оригінальна методика опанування арифметичними операціями, яка нагадувала спосіб лічби у школах Стародавнього Риму. Рахунок здійснювався за допомогою пальців рук, а рука означала число 5.

Завдяки наявності великої кількості нижчих шкіл грамоти, писемність стала доступною для дітей усіх верств населення. Крім того, у цих народних школах їх навчали практичним навичкам ведення діловодства, складання листів, договорів, цифрових рахунків тощо.

Наступний етап розпочинався з лічби за допомогою великого пальця і суглобів на останніх чотирьох пальцях. "Кожний суглоб означав число 12 (дюжину). Процес лічби здійснювався доторканням великого пальця, який мав три суглоби (36), до суглобів на останніх пальцях" [5: 17].

Обов'язковим предметом навчання були співи – основний шлях підготовки молоді до участі в церковному хорі. Нотної грамоти діти не вивчали, а розучували окремі псалми Псалтиря з голосу вчителя. Стиль виконання співу мав характер хорового речитативу [3].

Всю справу навчання дітей було підпорядковано вихованню у них народного світогляду, оволодінню основами хліборобської культури. Діти зростали на народній моралі та естетиці, дотримувалися звичаїв своїх предків, у них формувалося ставлення до природи як до живого організму, розвивалося розуміння природного календаря.

У школах "учіння книжного" процес навчання був складніший. Тут учні опановували 44-45 буквений алфавіт, грецьку мову та курс середньовічних наук: філософію, граматику, риторику, історію, спів, богослов'я. При навчанні в XI ст. використовувалися твори зі всесвітньої історії, переклади уривків із творів Аристотеля, Платона, Сократа, Епікура, Плутарха, Софокла, Геродота та багатьох інших вчених античного світу, які входили до збірки "Бджола".

На підставі аналізу літописів можна судити про те, що в школах "учіння книжного" учні набували знань з природознавства, географії, з властивостей різних речовин і матеріалів та їх застосування у виробничій діяльності, з медицини, перекладу книг та їх переписування тощо.

Поряд із вирішенням освітніх завдань навчання у школах мало релігійний характер. Народна школа разом з церквою стала вирішальним інститутом поширення та утвердження християнства в усій Київській Русі. Цьому сприяло те, що вчителями були здебільшого священики, дяки та інші служителі церкви.

Вже до XV ст. мережа церковно-приходських шкіл значно розширилася. В Києві діяли школи в Києво-Печерському, Михайлівському та інших монастирях, навчання в яких проводили найжджі переписувачі-каліграфісти. Освітні осередки діяли також у Львові, де в XV ст. набула досить широкої популярності серед міщан школа при Богоявленській церкві, а також школа при шпиталі біля костельу Святого Духа. У них велика увага приділялася вивченню офіційної на той час латинської мови. Польсько-католицька експансія зумовила появу католицьких шкіл.

Звичайно, школи діяли й на інших теренах України. В основному це були школи початкові, що давали дітям навички читання й письма церковнослов'янською мовою, елементи арифметики й співу. На посадах учителів у них працювали дяки, паламарі, правники. Шкільних педагогів тоді називали "бакаларами" чи "дидасками". Утримували їх парафія та батьки учнів.

У другій половині XVI ст. такі школи були при всіх церквах та монастирях України. Під церковною опікою гуртувалися братства, школи, шпиталі, розвивалися письменство й мистецтво.

У системі початкової (елементарної) освіти в Україні й надалі провідне місце займала парафіяльна школа з учителями-дяками, тобто дяківка, що діяла до першої половини XIX ст. Вона зникла з поширенням державних шкіл.

Дяківки – парафіяльні приватні школи – засновувалися переважно при церковних парафіях під наглядом священика. Вчителями були дяки, які отримували домовлену з батьками учнів плату. Учні навчали слов'янської азбуки, письма, початкам арифметики, читання за часословом, Псалтирем, Апостолом. Одним із засобів впливу була субітка – щосуботнє фізичне покарання учнів. "Вчися, не пустуй; пам'ятай субітку", –

наказував учитель, шпарячи різкою. У Галичині були ще покарання "на папу" (лінійкою по долоні), стояння в куті класної кімнати, нерідко навколішки. То й не дивно, що батьки теж дома карали дітей фізично за непослух [3: 140-141].

Хоч парафіяльні школи не давали дітям "бозна-яку науку", але вони були близькі народові тим, що не були занадто офіційними, обходилися дешево й цілком задовольняли скромні потреби населення. А головне – не цуралися рідних звичаїв і народної мови.

Для утримання школи й вчителя громада встановлювала податок ("роківщину"). Сплачували його натурою, частково грошима. Працевлаштування вчителя відбувалося на конкурсній основі з укладанням між ним та громадою відповідної угоди (контракту). За вчителем зберігалось право, якщо громада не забезпечувала його харчами, у будь-який час залишити школу.

При школі, як правило, існував і притулок для сиріт – бурса, що перебувала під патронатом общини. Опікуном сиріт був учитель.

Крім сиріт, у шкільному притулку жили мандрівні учні-молодики, які внаслідок відсутності школи у своїй місцевості селилися там, де така школа була. Згодом вони ставали помічниками мандрівних учителів (дяків) і самі вчителювали, чим сприяли поширенню грамотності й демократизації освіти в Україні.

Період XIX – початку XX століття характеризувався інтенсивним розвитком виробництва, економіки, торгівлі, культури, що вимагали у свою чергу розвитку народної освіти. Потреба знань відчувалася серед народу так сильно, що по всіх містах, містечках та по більших селах України виникли народні недільні школи.

Недільні школи – безплатні загальноосвітні або професійно-технічні школи в Україні у першій пол. 19 ст. - на поч. 20 ст. для дітей та дорослих, які з різних причин (брак коштів, праця протягом тижня) не могли відвідувати загальні школи. Недільні школи працювали у неділю та святкові дні. Першу недільну школу у Києві відкрито 11.10.1859, а всього у місті їх було 5. Існували недільні школи у Полтаві, Одесі, Харкові, Чернігові, Ніжині та інших містах. Всього в Україні у 1859-60 рр. діяло 68 недільних шкіл. У таких школах викладала українська інтелігенція, студенти, вчителі, гімназисти. Навчання велося українською мовою. Розвитку системи недільних шкіл багато сприяли Х. Алчевська, В. [Антонович](#), М. [Драгоманов](#), О. [Кониський](#), П. [Чубинський](#) та ін.[6]

У недільних школах навчання тривало 1-3 години у двох групах – для неписьменних, і тих, хто вже знав грамоту. Учні вивчали Закон Божий, граматику, арифметику, малювання, знайомилися з історією та культурою України. Оскільки серед учнів були такі, що вже вміли читати, то утворили два класи: нижчий і вищий. Нижчий у свою чергу поділявся на перше відділення, що включало зовсім неписьменних, і друге – де навчалися особи, які знали букв і вміли розбиратися в механізмі читання. До вищого класу приймали тих, хто міг досить вільно читати.

1862 року в Росії налічувалось 316 недільних шкіл; лише в одному Петербурзі існувала 61 недільна школа.

Недільні школи утримувалися виключно на громадські кошти – на пожертви від приватних осіб, громадських організацій. Іноді дещо відпускали на їх утримання міські та, частіше, ремісничі управи.

Слід відзначити, що дворянство та аристократія до недільних шкіл ставилися дуже "неспівчутливо" [7]. Разом із знаттю ворожу позицію щодо недільних шкіл зайняли й церковні ієрархи, які боялися освіти, та ще такої, що знаходиться не в руках духовництва, а в руках світських людей, які без особливої пошани ставилися до релігії. Н.Д. Богатінов, який почав працювати педагогом у 1-й гімназії в 1856 році, так писав про дії київського митрополита Арсенія: "...духівництво київської єпархії почало запроваджувати церковнопарафіяльні школи; але управління київським округом вважало за необхідне дати буття певній кількості народних училищ, тут же в Київській губернії. Це початок жорстокої сутички духовної влади в особі митрополита з учбовим округом, яка дійшла до крайнього роздратування, майже ворожнечі. Округ відкриває училище, митрополит забороняє священникові приймати на себе законоучительство в школі; порушується скарга на округ, що округ віднімає для свого училища учнів, які вступають до церковнопарафіяльної школи; учителі в очах селян зображаються проповідниками безбожності і невіри" [7: 158].

У 1862 російський уряд закрити недільні школи, а деякі організатори недільних шкіл зазнали переслідувань. Свою діяльність недільні школи почали відновлювати лише в 70-х рр. XIX ст.

Таким чином, поступово, із розвитком історико-економічних умов розвитку суспільства, церковні школи втратили свою значимість. Освіта почала ставати все більш узаконеною та вимагала підтримки не тільки церкви, а й державних правителів.

Сьогодні, враховуючи чинне законодавство, яке, відокремлюючи Церкву і державу, унеможливає здійснення освіти та виховання громадян нашої країни на засадничо-християнських принципах [8], такі школи набувають особливої ваги і значення в процесі розбудови Церковного організму. На сьогоднішній день недільними школами називаються форми прицерковної організації навчально-виховного процесу (духовно-релігійного характеру) дітей або дорослих, які відбуваються, зазвичай, у суботні, недільні або святочні (церковні свята) дні.

Як бачимо недільні школи зазнали значних змін щодо змісту навчання з моменту їх створення. Адже розпочинали вони свою роботу як школи для неграмотного населення. У зв'язку з тим, що цілий тиждень

учні недільних шкіл були зайняті роботою по господарству, при панах та на виробництві, таке навчання здійснювалося у недільні та святкові дні. Крім цього зміст програмового навчання, окрім основних предметів, містив слово Боже, що в наш час, у зв'язку з системою загальнодержавних закладів обов'язкової освіти, втратив компонент предметності, залишивши тільки слово Боже.

Після 80-річної практично атеїстичної позиції української освіти відношення до сакрального світу в її філософії і змісті почало змінюватися. Стало зрозуміло, що для цілісного світогляду сучасної людини необхідна орієнтація в релігійній сфері, знаходження в ній духовних цінностей культурно-виховного значення.

У Рекомендаціях щодо організації навчального процесу у недільних школах [2] зазначено, що "воскресная школа – это одна из форм апостольского служения, так как именно воскресная школа берет на себя миссию по первоначальному оглашению и, в известной мере, образованию христианских детей. Наше призвание – убрать все препятствия на пути ко Христу, помочь ребенку обрести истинную веру и познать живого Бога, с благословением относиться к тому таинственному действию Духа Святого в детской душе, которое со временем преобразует ребенка и присоединяет его к полноте жизни Церкви".

Таким чином, до завдань приходських дитячих недільних шкіл входить навчання християнських дітей основам православної віри і відповідного їй життю в церкві, їх просвіта, тобто виховання та навчання в Дусі і Світлі Любові, Істини, добра і краси, служіння в радощах Богу та ближнім, допомога всім нужденним, турбота про збереження та перетворення світу і життя в ньому. Стає очевидним, що зміст духовного виховання дітей у релігійних недільних школах є відлунням найбільш суттєвих вимірів буття людини і являє собою масив учбової інформації щодо ознайомлення дітей та молоді з історичним шляхом постійних пошуків людиною духовних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Православное молодежное движение: задачи и перспективы // Православна Житомирщина, 2005. – Грудень – С. 3-4.
2. Рекомендации по организации учебного процесса в воскресных школах// Православна Житомирщина, 2003. – Серпень. – С. 5.
3. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української школи і педагогіки: Навч. посіб./ За ред. О.О.Любара. – К.: Знання, 2003. – 450 с.
4. Субтельний Орест. Україна: історія/ Пер. з англ. Ю.І.Шевчука; Вст. ст. С.В.Кульчицького. –3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
5. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. – К.: Рад.шк., 1991. – С. 17
6. Шевченко В.М. Словник – довідник з релігієзнавства. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 554-559.
7. Чавдаров С.Х. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. – К.: Рад.шк., 1953.– 207 с.
8. Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації"ВВР від 23.04.1991. № 987-XXI.

Матеріал надійшов до редакції 20.09. 2006р.

Самойленко О.А. Особенности становления и развития религиозных воскресных школ на Украине.

В статье рассматривается проблема национального, духовного и морально – этического воспитания учащихся с помощью религиозных воскресных школ. Раскрываются содержание, методы и формы обучения и воспитания детей и молодежи в названных школах. Проводиться исследование процесса становления и развития религиозных воскресных школ на Украине.

Samoilenko O.A. The peculiarities of the foundation and the development of the religious Sunday schools in Ukraine.

The article deals with the problem of pupils' national, spiritual, moral and ethical education with the help of the religious Sunday schools. It opens up maintenance, methods and forms of the noted teaching and education of children and young people. The process of the formation and development of the religious Sunday schools in Ukraine is investigated.